

Polskie badania nad socjotopografią miast w epoce przedprzemysłowej

Informacje o autorze: prof. dr hab., historyk, Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, <https://orcid.org/0000-0002-0105-0005>

Information about the author: Professor, historian, Nicolaus Copernicus University in Toruń, Institute of History and Archival Sciences, <https://orcid.org/0000-0002-0105-0005>

Abstrakt: Celem prezentowanego artykułu jest przedstawienie zarysu historii i najważniejszych wyników polskich badań nad socjotopografią miast w epoce przedprzemysłowej. W pierwszej części autor analizuje międzynarodowy kontekst badawczy. Wskazuje na intensywnie rozwijające się w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku badania nad socjotopografią miast niemieckich, których efektem były także interdyscyplinarne studia metodologiczne autorstwa Dietricha Deneckego i Rolfa Hammela-Kiesowa. Zaangażowanie polskich historyków w projekty badawcze realizowane przez Commission Internationale pour l'Histoire des Villes pobudziło do rozpoczęcia badań nad socjotopografią w Polsce. Po raz pierwszy problematyka ta została podjęta na konferencji zorganizowanej w Toruniu w 1974 roku. Apogeum polskich badań nad socjotopografią miast epoki przedprzemysłowej przypadło na lata dziewięćdziesiąte XX wieku i pierwsze lata nowego tysiąclecia. Największym zainteresowaniem badaczy cieszyły się miasta duże (Toruń, Elbląg, Poznań, Wrocław) oraz średnie (Sieradz, Chełmno, Świdnica, Grodno). Od lat osiemdziesiątych XX wieku obserwowany jest wyraźny postęp metodologiczny badań, który przejawia się w rozbudowie katalogu cech społecznych i precyzji ich lokalizacji w przestrzeni miejskiej oraz włączaniu do analizy danych pozyskiwanych z badań urbanistycznych i archeologicznych. Obowiązującym już od lat dziewięćdziesiątych XX wieku standardem jest prowadzenie badań na poziomie parceli lub domu. W prezentowanej analizie porównawczej wyników dotychczasowych badań socjotopograficznych autor koncentruje się na modelach dystrybucji cech statusu zawodowego i społecznego w przestrzeni miejskiej oraz na przesłankach społecznego wartościowania przestrzeni.

Polish Research on the Social Topography of Towns in the Pre-Industrial Era

15

Abstract: The goal of this paper is to present an outline of the history and the most significant results of the Polish research on the social topography of towns in the pre-industrial era. In the first part of the paper the author analyses the international research context, emphasising the intense development of research focusing on the social topography of German towns carried out in the 1970s and the 1980s which also resulted in the emergence of interdisciplinary methodological studies by Dietrich Denecke and Rolf Hammel-Kiesow. The involvement of Polish historians in the research projects carried out by the Commission Internationale pour l'Histoire des Villes stimulated the emergence of social topography studies in Poland. These issues were addressed for the first time at a conference organized in Toruń in 1974. The peak of Polish studies on the social topography of towns in the pre-industrial era fell in the 1990s and in the early 2000s. Polish scholars were mostly interested in larger cities (e.g. Toruń, Elbląg, Poznań and Wrocław) and medium-sized towns, such as Sieradz, Chełmno, Świdnica, and Grodno. From the 1980s onward, we can observe a major development in terms of research methodology, which is reflected in the extension of the catalogue of social attributes and the precision of their location within the urban space, as well as in the inclusion of data acquired from archaeological and urban development studies in the analysis. The standard research procedure which has been in use since the 1990s is narrowing down the scope of research to the level of a specific plot of land, or a specific house. In the present comparative analysis which embraces the results of social topography research to date the author focuses on the models of distribution of characteristics of professional and social status within urban space, and on the conditions of the social evaluation of space.

Słowa kluczowe: historia miast, przestrzeń miejska, struktura społeczna, kartografia, średniowiecze, epoka nowożytna

Keywords: history of towns, urban space, social structure, cartography, the Middle Ages, the Early Modern Period

Wśród pól badawczych, które w ostatnim półwieczu inspirująco wpłynęły na badania nad historią miast, z pewnością należy wymienić socjotopografię¹. Trzeba jednak podkreślić, że studia mające na celu ustalenie miejsc zamieszkania poszczególnych osób lub grup społecznych mają w historiografii miejskiej znacznie dłuższą tradycję. W mieszczkańskiej historiografii Torunia do takich prac można zaliczyć artykuł tamtejszego burmistrza i archiwisty Georga Bendera poświęcony ustaleniu adresu domu, w którym urodził się Mikołaj Kopernik². W polskich badaniach nad topografią społeczną miano prekursorki przysługuje Krystynie Pieradzkiej, autorce opublikowanej w 1931 roku pracy o krakowskim przedmieściu Garbary³. W historiografii niemieckiej, w której socjotopografia zyskała szczególnie dużą popularność w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku, za prekursorską uznaje się pracę zasłużonego historyka Hanzy Fritza Röriga. Wykorzystał on analizę struktury społecznej mieszkańców rynku w Lubecie do sformułowania hipotezy o „kupieckim konsorcjum”, które zakładało miasto nad Trawą⁴. W tym samym czasie Karl Fröhlich badał topografię miejsc zamieszkania poszczególnych grup zawodowych w średniowiecznym Goslarze⁵. Wzmiankowane studia, podobnie jak i użyty po raz pierwszy w 1929 roku termin *Sozialtopographie*, nie spowodowały jednak przełomu w badaniach nad dziejami miast⁶. Dopiero w latach siedemdziesiątych XX wieku pod wpływem socjologicznych badań nad stratyfikacją społeczną historycy szerzej podjęli studia nad relacjami między cechami społecznymi a przestrzenią miejską. Publikowane w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych prace nad socjotopografią wielu miast niemieckich (Bambergu, Würzburgu, Münster, Höxter, Einbeck, Kolonii, Getyngi) nie zawierały pogłębionych od-

niesień metodologicznych, a ich celem była przede wszystkim odpowiedź na pytanie, jakie grupy społeczne, głównie zawodowe, zamieszkiwały określone fragmenty przestrzeni miejskiej⁷. Dopiero na bazie analitycznych badań źródłowych zaczęto poszukiwać szerszego, interdyscyplinarnego kontekstu metodologicznego. W badaniach nad socjotopografią miast hanzeatyckich pionierski charakter mają studia Rolfa Hammela-Kiesowa nad strukturą przestrzenną i topografią społeczną Lubeki. Badacz ten opracował m.in. rozbudowany katalog cech społecznych umożliwiający analizę społecznej waloryzacji parcel⁸. Istotny wkład do metodologii badań socjotopograficznych wniósł profesor geografii na Uniwersytecie w Getyndze, zainteresowany także geografią historyczną, Dietrich Denecke, który sformułował zarówno podstawowe zasady prowadzenia badań socjotopograficznych, jak i katalog cech społecznych, które w tego typu badaniach mogą być uwzględniane. Jego zdaniem socjotopografia jest ukierunkowana na topograficznie możliwe dokładne, odnoszące się do parceli przyporządkowanie i zlokalizowanie bezpośrednich i pośrednich cech społecznych oraz informacji odnoszących się do formy i funkcji budynków. Mapowanie poszczególnych danych pozwala na rozpoznanie wzorców (modeli) przestrzennej dystrybucji cech społecznych oraz daje podstawę do określenia społecznej waloryzacji i jakości poszczególnych miejsc⁹. Denecke wskazał także na pięć podstawowych czynników, które powinny zostać uwzględnione w analizie socjotopograficznej:

- gęstość zasiedlenia budynku,
- standard domu lub innego miejsca zamieszkania,
- charakter zamieszkiwania (właściciel, lokator, podnajemca),
- status zawodowy właściciela i mieszkańców,
- dochody i majątek¹⁰.

¹ Manikowska Halina: Miasta i mieszczaństwo na ziemiach Polski w średniowieczu – postulaty i perspektywy badawcze. W: *Pytania o średniowiecze. Potrzeby i perspektywy badawcze polskiej mediewistyki*. Wyd. Wojciech Fałkowski. Warszawa 2001, s. 116–117.

² Bender Georg: *Archivalische Beiträge zur Familien Geschichte des Nikolaus Copernicus*. „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn” 1882, H. 2, S. 81–116.

³ Pieradzka Krystyna: *Garbary przedmieście Krakowa (1363–1587)*. Biblioteka Krakowska, nr 71. Kraków 1931.

⁴ Rörig Fritz: *Wirtschaftskräfte im Mittelalter. Abhandlungen zur Stadt- und Hansengeschichte*. Köln–Graz 1959. Der Markt von Lübeck. Topographisch-statistische Untersuchung zur deutschen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, S. 36–134.

⁵ Fröhlich Karl: *Zur Topographie und Bevölkerungsgeschichte der Stadt Goslar im Mittelalter*. „Hansische Geschichtsblätter” 1920/1921, 23 Jhg., S. 127–173.

⁶ Denecke Dietrich: Social status and place of residence in pre-industrial German towns: recent studies in social topography. In: *Urban Historical Geography: Recent Progress in Britain and Germany*. Ed. Dietrich Denecke, Gereth Shaw. Cambridge 1988, p. 370.

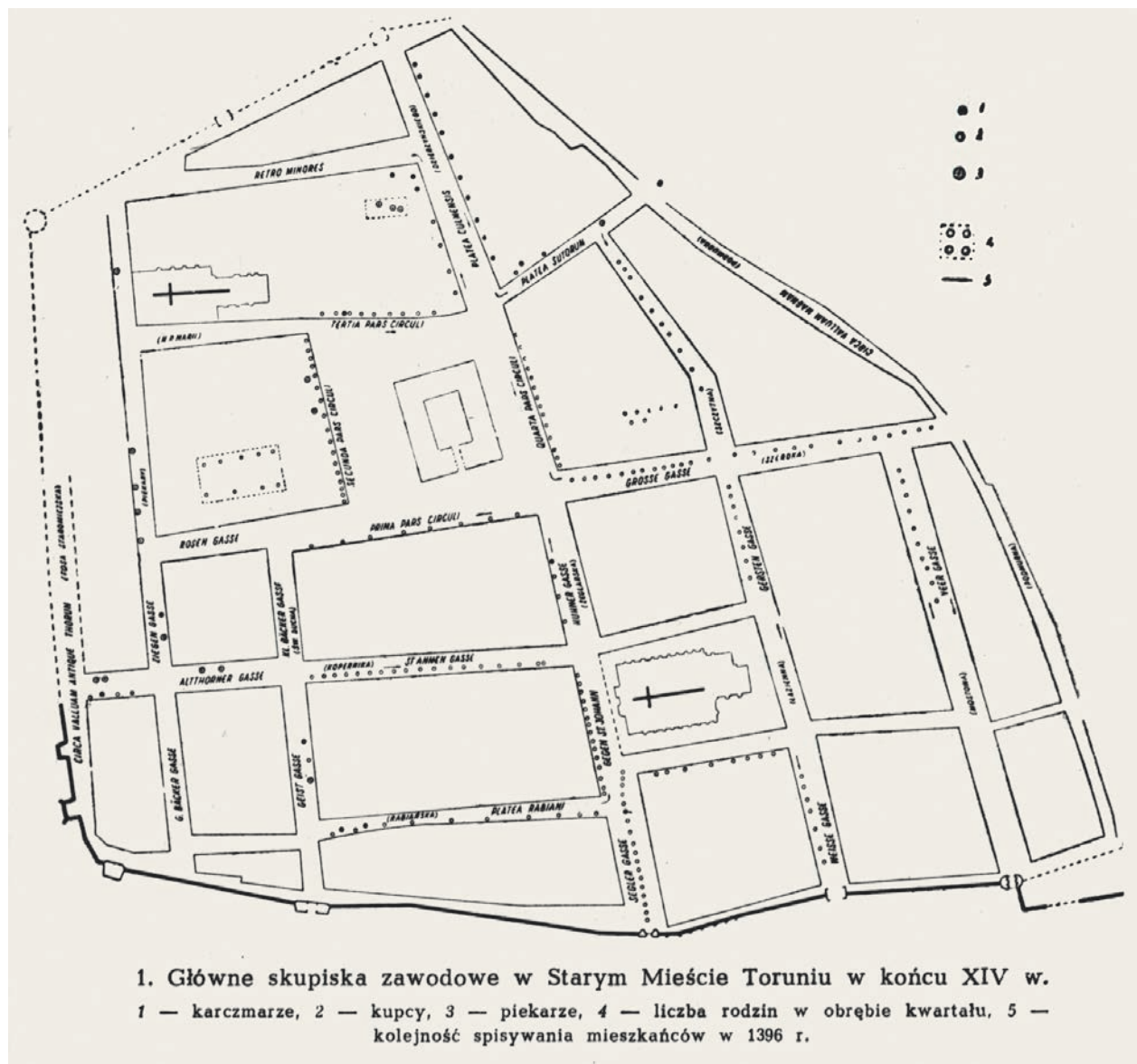
⁷ Bibliografia niemieckich badań socjotopograficznych, zob. Isenmann Eberhard: *Die deutsche Stadt im Mittelalter 1150–1550. Stadtgestalt, Recht Verfassung, Stadtregiment, Kirche Gesellschaft, Wirtschaft*. Wien–Köln–Weimar 2012, S. 129–132, 1020–1021; Meinhardt Matthias:

Auswahlbibliographie zur Sozialstruktur und Sozialtopographie vorindustrieller Städte. In: *Die Sozialstruktur und Sozialtopographie vorindustrieller Städte. Beiträge eines Workshop am Institut für Geschichte der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg am 27. und 28. Januar 2000*. Hrgs. Matthias Meinhardt, Andreas Ranft. Berlin 2005, S. 287–311.

⁸ Ham mel-Kiesow Rolf: Hauseigentum im spätmittelalterlichen Lübeck. Methoden zur sozial- und wirtschaftsgeschichtlichen Auswertung der Lübecker Oberstadtbuchregesten. In: *Archäologische und schriftliche Quellen zur spätmittelalterlich-neuzeitlichen Geschichte der Hansestadt Lübeck: Materialien und Methoden einer archäologisch-historischen Auswertung*. Hrgs. Alfred Falk, Rolf Hammel. Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte, Bd. 10. Bonn 1987, S. 85–300; idem: Räumliche Entwicklung der Berufstopographie Lübecks bis zum Ende des 14. Jahrhunderts. In: *Lübeckische Geschichte*. Hrgs. Antjekathrin Graßmann. Lübeck 1997, S. 50–76.

⁹ Denecke Dietrich: *Die historische Dimension der Sozialtopographie am Beispiel niedersächsischer Städte*. „Berichte zur deutschen Landeskunde” 1980, Bd. 54, S. 211–252; idem: Sozialtopographische und sozialräumliche Gliederung der spätmittelalterlichen Stadt. Problemstellung, Methoden und Betrachtungsweisen der historischen Wirtschafts- und Sozialgeographie. In: *Über Bürger, Stadt und städtische Literatur im Spätmittelalter*. Hrgs. Josef Flckenstein, Karl Stackmann. Göttingen 1980, S. 161–202.

¹⁰ Idem: Social status and place..., p. 126.

Główne skupiska zawodowe w Starym Toruniu pod koniec XIV w.; reprodukcja za: Czacharowski Antoni: Zagadnienia socjotopografii późnośredniowiecznego Torunia. W: *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*. Red. Aleksander Gieysztor, Tadeusz Rosławski. Warszawa–Poznań–Toruń 1976, s. 142

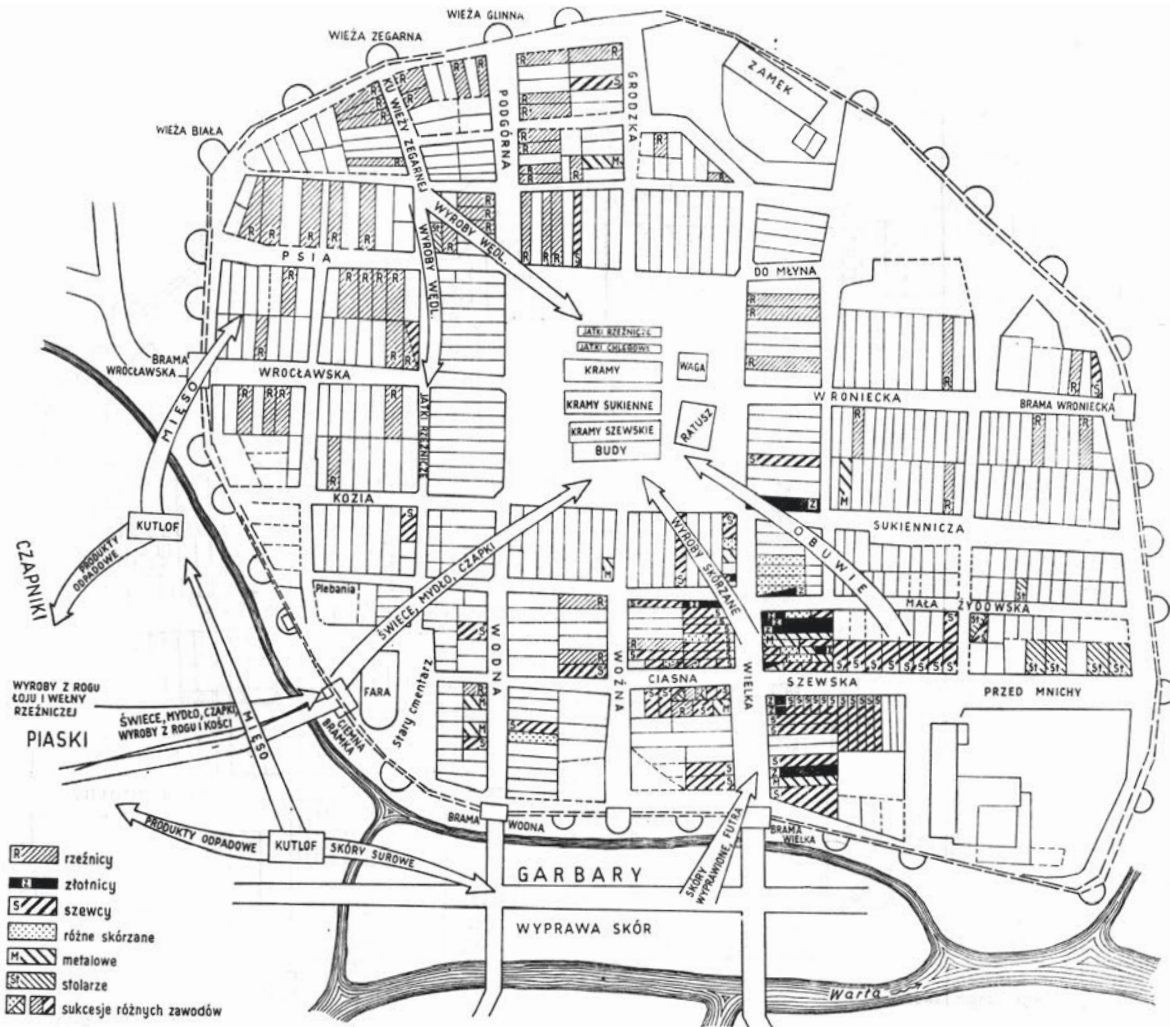
Badacz ten dostrzegł możliwości prowadzenia badań socjotopograficznych na bazie współczesnych i historycznych danych społecznych i kartograficznych. W opublikowanym w 2005 roku artykule ubolewał nad skromnym międzynarodowym zasięgiem badań socjotopograficznych, które jego zdaniem prowadzone były głównie w Niemczech¹¹. Polskich badań socjotopograficznych nie uwzględnił także autor mającej ambicje porównawcze rozprawy poświęconej socjotopografii późnośredniowiecznego Greifswaldu¹².

Niewielką międzynarodową recepcję polskich badań socjotopograficznych należy uznać za swoisty paradoks, którego nie tłumaczy nawet sentencja *Polonica non leguntur*, gdyż raporty o polskich pracach dostępne są także w językach kongresowych¹³. Inspirację do badań nad socjotopografią w Polsce dało kolokwium, które odbyło się w 1974 roku w ramach XI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Toruniu. Jego organizatorzy Aleksander Gieysztor i Tadeusz Rosławski jako

¹¹ Idem: Soziale Strukturen im städtischen Raum. Entwicklung und Stand der sozialtopographischen Stadtgeschichtsforschung. In: *Die Sozialstruktur und Sozialtopographie vorindustrieller Städte...*, S. 127.

¹² Karsten Igel: *Zwischen Bürgerhaus und Frauenhaus. Stadtgestalt, Grundbesitz und Sozialstruktur im spätmittelalterlichen Greifswald*. Köln–Weimar–Wien 2010.

¹³ Czaja Roman: Anmerkungen zur Sozialtopographie der Stadt Elbing im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit. In: *Kulturgeschichte Preußens königlich polnischen Anteils in der Frühen Neuzeit*. Hrsg. Sabine Beckmann, Klaus Garber. Tübingen 2005, S. 75–88; idem: Neue Erkenntnisse zur Sozialtopographie der Hansestädte im Ostseeraum. In: *Vergleichende Ansätze in der hansischen Geschichtsforschung*. Hrsg. Rolf Hammel-Kiesow. Trier 2002, S. 273–284; idem: Die Gestaltung des Stadtraumes das Sozialgefüge mittelalterlicher Städte am Beispiel Polens. In: *Europäische Städte im Mittelalter*. Hrsg. Ferdinand Opll, Christoph Sonnlechner. Wien–Bozen 2010, S. 203–216; Sowina Urszula: *L'espace urbain*

Ryc. 9. Lokalizacja wybranych zawodów rzemieślniczych w latach 1460–1480

Lokalizacja zawodów rzemieślniczych w latach 1460–1480 w Poznaniu; reprodukcja za: Wiesiołowski Jacek: *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*. Warszawa–Poznań 1982 (wyd. 2 Poznań 1997), ryc. 9

des villes polonaises au bas moyen âge à la lumière des recherches sociotopographiques. En: *El espacio urbano en la Europa medieval*. Ed. Beatriz Arizaga Bolumburu, Jesús Ángel Solórzano Telechea. Logroño 2006, pp. 345–372.

¹⁴ Gieysztor Aleksander: Wprowadzenie. W: *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*. Red. Aleksander Gieysztor, Tadeusz Rosłanowski. Warszawa–Poznań–Toruń 1976, s. 8.

¹⁵ Rosłanowski Tadeusz: Zagadnienia socjotopografii porównawczej na przykładzie miast Europy środkowej. W: *Miasta doby feudalnej...*, s. 10–11.

¹⁶ Czacharowski Antoni: Zagadnienia socjotopografii późnośredniowiecznego Torunia. W: *Miasta doby feudalnej...*, s. 137–146; idem: Soziotopographische Probleme der nordeuropäischen Städte im Spätmittelalter am Beispiel der Stadt Toruń. In: *Beiträge zur Geschichte des Ostseeraumes*. Greifswald 1975, S. 207–214; idem: *Sociotopography of Medieval and late-Medieval towns in the north European zone as exemplified by Toruń*. „Acta Poloniae Historica” 1976, t. 34, s. 121–129.

członkowie Commission International pour l’Histoire des Villes podjęli udaną próbę przeniesienia na polski grunt prac międzynarodowej komisji nad zbiorowym referatem na Międzynarodowy Kongres Nauk Historycznych w San Francisco dotyczącym relacji między morfologią miasta a jego strukturami społecznymi i przestrzennymi¹⁴. Tadeusz Rosłanowski przedstawił, jak sam ją nazwał, minimalistyczną i roboczą definicję socjotopografii, którą rozumiał jako „sprzężenie zwrotne” między „przemianami struktur socjalnych (pośrednio zaś – również gospodarczych) a siecią i układami przestrzennymi ośrodków miejskich”¹⁵. Tak szerokie rozumienie socjotopografii sprawiło, że w tomie będącym pokłosiem toruńskiego kolokwium znalazły się artykuły prezentujące bardzo zróżnicowaną problematykę związków między przestrzenią a społeczeństwem i gospodarką. Metoda socjotopograficzna rozumiana jako przypisywanie danych społecznych do określonych fragmentów przestrzeni miejskiej najpełniej została zastosowana w artykule Antoniego Czacharowskiego poświęconym Staremu Miastu Toruniowi na przełomie XIV i XV wieku¹⁶.

Badacz ten wykorzystał do określenia struktury zawodowej i majątkowej źródła podatkowe, a zaczerpnięte z nich dane powiązał z poszczególnymi ulicami. Podobną metodę badania socjotopografii miast i przedmieść w Toruniu i Chełmnie zastosował Tomasz Jasiński¹⁷. Pierwszym polskim badaczem, który prowadził badania socjotopograficzne w skali mikro, na bazie katalogu parcel, był Jacek Wiesiołowski. Jego badania nad późnośredniowiecznym Poznaniem zainspirowane zostały przede wszystkim chicagowską szkołą socjologii miast¹⁸.

Apogeum polskich badań nad socjotopografią miast przypadło na lata dziewięćdziesiąte XX wieku i pierwsze lata nowego tysiąclecia. Początkowo tematykę tę podejmowali głównie mediewiści, do których zaczęli dołączać badacze dziejów miast nowożytnych. Podkreślić należy, że badaniami socjotopograficznymi objęto w tym czasie wszystkie grupy miast. Największe zainteresowanie budziły studia nad socjotopografią dużych ośrodków: Elbląga¹⁹, Torunia²⁰ i Wrocławia²¹. Opracowań monograficznych doczekały się także miasta średniej wielkości (Świdnica²², Sieradz²³, Grodno²⁴), jak i miasta małe (Krosno²⁵). Ponadto metodę socjotopograficzną w ograniczonym zakresie wykorzystano w pracach poświęconych rozwojowi przestrzennemu Gdańska²⁶ oraz społeczeństwu Krakowa²⁷ i Warty²⁸. Wprawdzie w ostatnich kilkunastu latach intensywność badań socjotopograficznych osłabła, wydaje się jednak, że problematyka ta trwale wpisała się do programu polskiej historiografii miejskiej. Ciągłe podejmowane są studia monograficzne nad socjotopografią miast średnich i małych²⁹, a podstawowe elementy metody socjotopograficznej wykorzystywane są w badaniach nad społeczeństwem miast w epoce przedprzemysłowej³⁰. Na uwagę zasługuje objęcie badaniami socjotopograficznymi także miast epoki nowoczesnej³¹.

Zwiększającemu się od lat osiemdziesiątych XX wieku zainteresowaniu tematyką socjotopografii towarzyszył wyraźny postęp metodologiczny, który przejawiał się w rozbudowie katalogu cech społecznych i precyzji ich loka-

Karta z książki łąkowej Starego Miasta Elbląga z 1421 r., na podstawie której możliwe było połączenie struktury parcel w średniowieczu z mapą katastralną z 1840 r.; w zasobie Archiwum Państwowego w Gdańsku, sygn. 369,1/126, k. 5

¹⁷ Jasiński Tomasz: *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*. Poznań 1982; idem: *Z zagadnień topografii społecznej średniowiecznego Torunia (Część I – Stare Miasto)*. „Zapiski Historyczne” 1983, t. 48, z. 3, s. 5–45.

¹⁸ Wiesiołowski Jacek: *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*. Warszawa–Poznań 1982 (wyd. 2 Poznań 1997).

¹⁹ Czaja Roman: *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*. Toruń 1992.

²⁰ Mikulski Krzysztof: *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*. Toruń 1992.

²¹ Goliński Mateusz: *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia (przestrzeń – podatnicy – rzemiosło)*. Wrocław 1997.

²² Idem: *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*. Cz. 1. Wrocław 2000; Cz. 2. Wrocław 2003.

²³ Sowina Urszula: *Sieradz. Układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV–XVI w.* Warszawa–Sieradz 1991.

²⁴ Gordziejew Jerzy: *Socjotopografia Grodna w XVIII wieku*. Toruń 2002.

²⁵ Leśniak Franciszek: *Socjotopografia Krosna (1512–1630)*. *Studia i materiały*. Kraków 2005.

²⁶ Maciakowska Zofia: *Kształtowanie przestrzeni miejskiej Głównego Miasta w Gdańsku do początku XV w.* Gdańsk 2011.

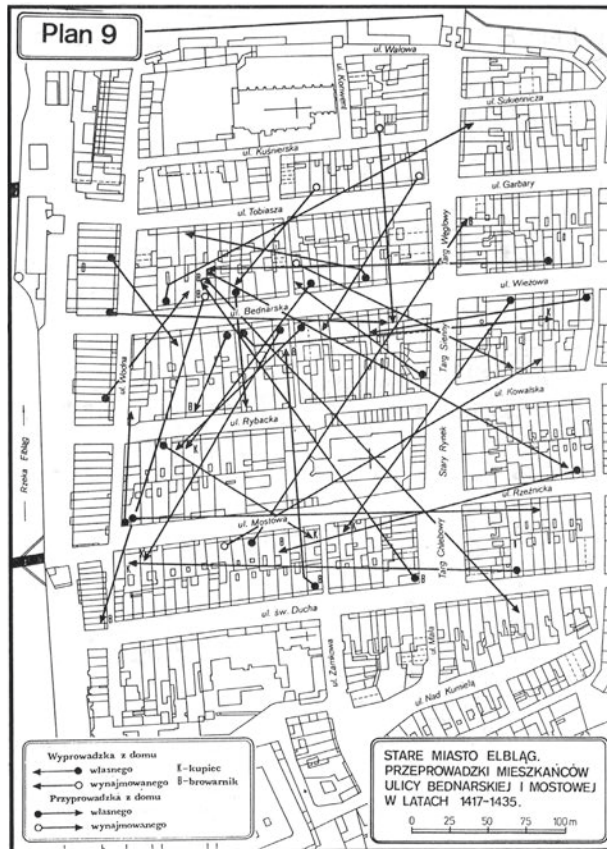
²⁷ Rajman Jerzy: *Kraków – zespół osadniczy, proces lokacji, mieszczenie do roku 1333*. Kraków 2004.

²⁸ Bartoszewicz Agnieszka: *Warta – społeczeństwo miasta w II połowie XV i na początku XVI wieku*. Warszawa 1998.

²⁹ Żurek Dorota: *Przestrzeń i społeczeństwo Chrzanowa średniowiecznego i nowożytnego*. Kraków 2015; Głęb Zbigniew: *Socjotopografia Lutomierska (XIII–XVIII w.)*. Łódź 2017; Superczyński Mateusz: *Versuch einer Rekonstruktion der Soziotopografie des mittelalterlichen Kulm am Beispiel des großen Viertels*. „Biuletyn Polskiej Misji Historycznej” 2021, nr 16, s. 61–90.

³⁰ Mrozowski Krzysztof: *Przestrzeń i obywatele Starej Warszawy od schyłku XV wieku do 1569 roku*. Warszawa 2020.

³¹ Barylewska-Szymańska Ewa, Maciakowska Zofia: *Miasto i ludzie u progu nowoczesności. Socjotopografia Gdańska w pierwszej połowie XIX wieku*. Gdańsk 2016.

Przeprowadzki mieszkańców ulicy Bednarskiej i Mostowej w Elblągu w latach 1417–1435; reprod. za: Czaja Roman: *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*. Toruń 1992, plan 9

lizacji w przestrzeni miejskiej oraz włączaniu do analizy danych pozyskiwanych z badań urbanistycznych i archeologicznych. Obowiązującym już od lat dziewięćdziesiątych XX wieku standardem jest prowadzenie badań na poziomie parceli lub domu. Nową jakość do poznania relacji między przestrzenią a uwarunkowaniami społecznymi wniosły badania urbanistyczne i archeologiczne, szczególnie zaawansowane dla Wrocławia, Gdańska i Elbląga³².

³² Paner Henryk: The spatial development of Gdańsk to the beginning of the 14th Century. The origins of the Old and Main Town. In: *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennia*. Ed. Przemysław Urbańczyk. Warszawa 2004, pp. 15–32; Chorowska Małgorzata, Lasota Czesław: *Rekonstrukcja układu działek w blokach przyrynkowych we Wrocławiu*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1995, t. 43, nr 3, s. 351–369; Buśko Cezary, Piekalski Jerzy: *Die Altstadt von Breslau im 13. bis 15. Jahrhundert*. „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters” 1995/1996, Bd. 23–24, S. 155–181; Nawrońska Grażyna: *Początki Elbląga w świetle źródeł archeologicznych*. Elbląg 2012, s. 82–147.

³³ Goliński Mateusz: *Socjotopografia...*, s. 31–33.

³⁴ Czaja Roman: *Socjotopografia...*, s. 64–76; Hammel-Kiesow Rolf: *Hauseigentum...*, S. 235–236.

³⁵ Mikulski Krzysztof: *Przestrzeń...*, s. 221–222.

³⁶ Sowina Urszula: *Sieradz...*, s. 154–155.

³⁷ Goliński Mateusz: *Socjotopografia...*, s. 366, 476.

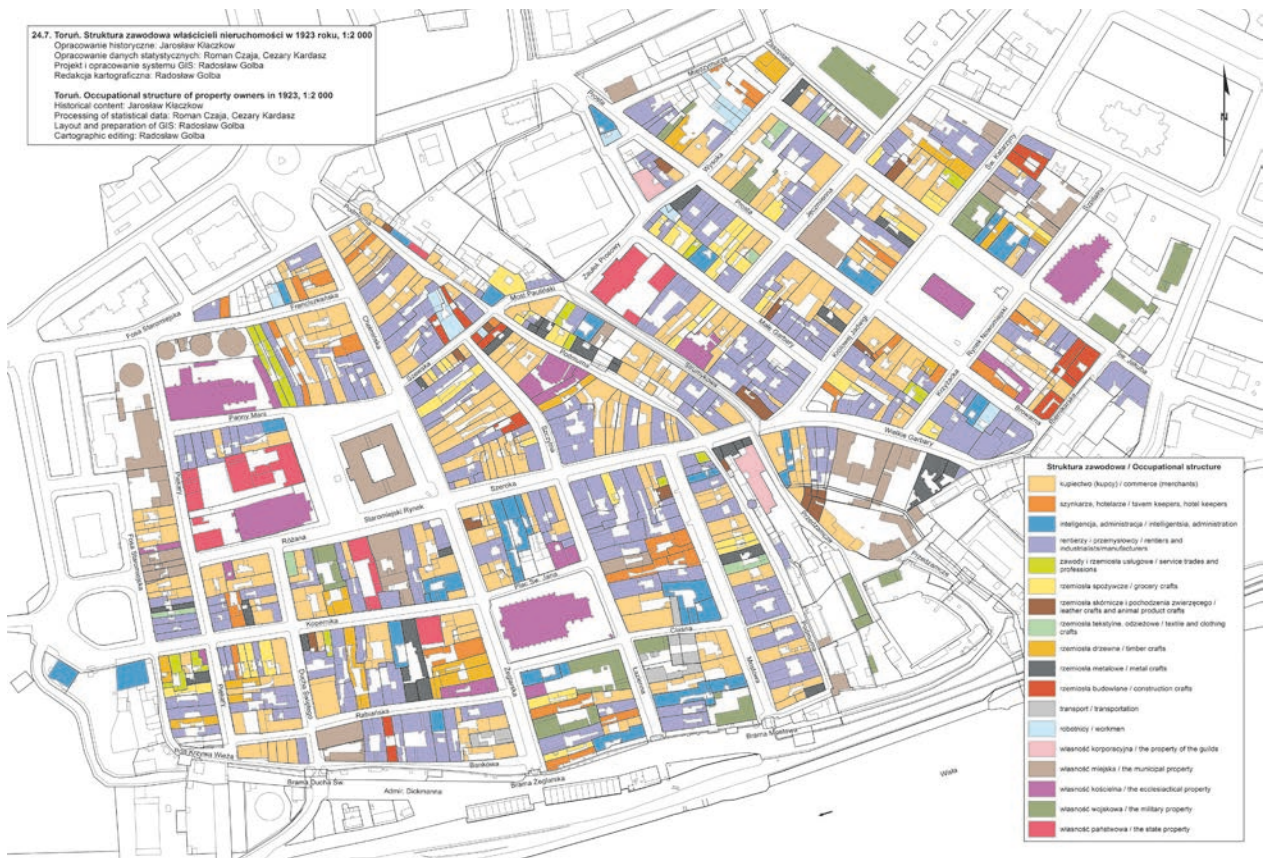
Prezentowane niżej uwagi nad wynikami dotychczas opublikowanych badań socjotopograficznych dotyczą modeli dystrybucji cech statusu zawodowego i społecznego w przestrzeni miejskiej oraz jej społecznego wartościowania. Jednym z najważniejszych celów badań socjotopograficznych jest odtworzenie funkcji społeczno-gospodarczej poszczególnych ulic i kwartałów na podstawie przypisania do parcel lub domów cech społecznych, wśród których do najczęściej uwzględnianych w badaniach należą majątek, zawód, piastowanie urzędu, typ i czas zamieszkania lub posiadania domu.

Analiza porównawcza wyników badań topografii społecznej dużych miast (Wrocław, Gdańsk, Toruń, Poznań, Elbląg) wskazuje na istnienie różnych modeli dystrybucji zawodów i cech społecznego prestiżu w przestrzeni miejskiej. Z dużym uproszczeniem można wyróżnić w badanych miastach dzielnice rzemieślnicze i kupiecko-piwowarskie. We Wrocławiu kupcy w szczególny sposób ukształtowali strukturę ludnościową *quartale mercatorum*³³. W Starym Mieście Elblągu, podobnie jak w innych miastach portowych regionu bałtyckiego, ulice prowadzące do portu zostały najwyższej ocenione ze względu na koncentrację miejsc zamieszkania przedstawicieli grupy kupieckiej³⁴. W Starym Mieście Torunia osadnictwo handlowe koncentrowało się wokół Rynku i w blokach wokół kościoła parafialnego świętych Janów, a także na ulicach prowadzących od niego do brzegów Wisły³⁵. W Sieradzu najwyższą rangę społeczną miał Rynek oraz ulice tranzytowe, przede wszystkim ulica Grodzka³⁶.

Blizsze przyjrzenie się rozkładowi cech społecznych w przestrzeni miejskiej wskazuje na duże zróżnicowanie czasowe i lokalne. Dotychczasowe badania socjotopograficzne ukazały różne modele koncentracji miejsc zamieszkania poszczególnych grup zawodowych. Przykładowo we Wrocławiu przedstawiciele handlu spożywczego i krawcy byli regularnie rozrzućeni po całym mieście. Od XIII do początku XV wieku na obrzeżach miasta konsekwentnie koncentrowały się miejsca zamieszkania tkaczy wełny i płócienników, słodowników, a także garbarzy i przedstawicieli rzemiosł metalowych. W wyniku rozwoju produkcji rzemieślniczej i wzrostu liczby członków cechu niektóre grupy zawodowe otworzyły nowe ośrodki osadnictwa, choć stare „jądra osadnicze” (kuśnierze, szewcy) nadal istniały. Tendencja ta dotyczyła także kupców, którzy nadal utrzymywali skupiska osad przy Rynku, ale jednocześnie do połowy XIV wieku zasiedlali nowe tereny przy głównych arteriach komunikacyjnych i na Rynku Solnym, a także przy ulicach peryferyjnych³⁷.

W Chełmnie i Toruniu widoczna jest tendencja do koncentracji miejsc zamieszkania rzemieślników tej samej profesji oraz przedstawicieli profesji współpracujących ze sobą. Krzysztof Mikulski twierdzi, że topografia społeczna Torunia w późnym średniowieczu była jeszcze bardzo uporządkowana. Na początku XV wieku w Starym Mieście Torunia nadal istniały bardzo wyraźne skupiska miejsc zamieszkania zarówno przedstawicieli przemysłu spożywczego, jak i kuśnierzy, torebkarzy, szewców, garbarzy i rzemieślników branży metalowej. Skupisko domów kupieckich znajdowało się w Starym Mieście Torunia przy Rynku i na ulicach

Struktura zawodowa właścicieli nieruchomości w Toruniu w 1323 r.; reprod. za: *Atlas historyczny miast polskich*. Red. Roman Czaja. T. 1. *Prusy Królewskie i Warmia*. Wyd. Roman Czaja, Zenon Koziół. Z. 8. *Toruń*. Oprac. Roman Czaja et al. Toruń 2019, mapa 24.7

przy ulicy Sukienniczej. Zjawisko skupienia miejsc zamieszkania przedstawicieli tej samej profesji znacznie osłabło w Elblągu w XV wieku. W tym czasie widoczne są jedynie skupiska krawców przy ulicy Wodnej, a także szewców i kramarzy wokół kościoła św. Mikołaja⁴².

W Głównym Mieście Gdańsku koncentracja rzemiosł skórzanich (szewców, garbarzy, kuśnierzy) w południowo-zachodniej dzielnicy miasta jest szczególnie widoczna około 1382 roku. Ponadto w tym czasie można wyróżnić jeszcze skupiska szewców, kuśnierzy, rzeźników, piwowarów oraz sukienników. Analiza rozmieszczenia miejsc zamieszkania w 1415 roku wskazuje na dużą dynamikę w topografii społecznej Głównego Miasta Gdańska. W tym okresie zmniejszył się udział rzemieślników we własności gruntowej, a przedstawiciele zawodów rzemieślniczych (poza kowalami i bednarzami) nie tworzyli już wyraźnych ośrodków skupienia osadnictwa⁴³.

Należy podkreślić, że o obrazie społeczno-topograficznym dużych miast decydowało przede wszystkim silne zróżnicowa-

nie ludności. Uwaga ta dotyczy także miast, w których występuje wyraźne zagęszczenie miejsc zamieszkania przedstawicieli niektórych zawodów. Jacek Wiesiołowski pisze o „współistnieniu różnych wartości społecznych”. Na tej samej działce właściciele mieszkali w swoich domach, a lokatorzy w piwnicach lub w budach i oficynach przylegających do domu⁴⁴.

Analiza przestrzennego rozmieszczenia różnych cech społecznych w średniowiecznych miastach dzisiejszej Polski pozwala na wyróżnienie dwóch modeli społecznego wartościowania przestrzeni miejskiej: koncentrycznego i sektorowego. W miastach położonych w głębi lądu (Poznań, Wrocław, Chełmno) domy wokół rynku i w jego pobliżu zajmowały pierwsze miejsce w hierarchii prestiżu społecznego. Na drugim miejscu znajdowały się domy wzdłuż ulic prowadzących od rynku do bram miasta i pełniących funkcję głównych arterii komunikacyjnych⁴⁵. Wartość społeczna przestrzeni wzdłuż tych ulic rozkładała się w Poznaniu w XV wieku zarówno koncentrycznie, tzn. malała wraz z odległością od Rynku, jak i sektorowo, tzn. była wyższa na ulicach o większym natężeniu ruchu. W przeciwieństwie do Poznania w średniowiecznym Wrocławiu widoczne jest większe zróżnicowanie w wartościowaniu ulic biegnących od Rynku do bram miejskich. Mateusz Goliński zwraca uwagę na różnice w prestiżu społecznym pomiędzy poszczególnymi pierzejami Rynku oraz pomiędzy dwiema stronami tej samej ulicy. Z tego powodu w późnośredniowiecznym Wrocławiu trudno rozpoznać koncentryczny model społecznego wartościowania przestrzeni miejskiej⁴⁶.

⁴² Czaja Roman: *Socjotopografia...*, s. 133–136.

⁴³ Maciakowska Zofia: *Kształtowanie przestrzeni...*, s. 99.

⁴⁴ Wiesiołowski Jacek: *Socjotopografia...*, s. 246.

⁴⁵ Czaja Roman: *Neue Erkenntnisse...*, S. 280; Jasiński Tomasz: *Przedmieścia...*, s. 122–123; Wiesiołowski Jacek: *Socjotopografia...*, s. 262–263; Goliński Mateusz: *Socjotopografia...*, s. 323; Sowina Urszula: *Sieradz...*, s. 77, 154, 176.

⁴⁶ Goliński Mateusz: *Socjotopografia...*, s. 508.

W miastach bałtyckich można zauważyć ścisły związek między strukturą społeczno-przestrzenną a handlem morskim. W Gdańsku i Elblągu najwyższą wartość społeczną miały mieszkania przy ulicach prowadzących do rzeki. W Elblągu na drugim miejscu pod względem statusu społecznego znalazły się ulice bramne. Trzecią grupę stanowiły ulice, które nie miały większego znaczenia dla ruchu miejskiego. Warto zauważyć, że społeczne wartościowanie przestrzeni przy bardzo długich ulicach rozkładało się nierównomiernie. Zależało to od odległości od centrum miasta (ratusz, kościół parafialny). Tak więc w Elblągu (podobnie jak w Poznaniu) oprócz modelu sektorowego można zidentyfikować również elementy koncentrycznego modelu społecznego wartościowania przestrzeni miejskiej. Na podstawie powyższych badań topografii społecznej można przyjąć, że społeczna waloryzacja przestrzeni miejskiej była zdeterminowana przez kilka elementów, jak: dostępność (odległość od kościoła parafialnego, od centrum administracyjno-handlowego na rynku i przy ratuszu, od centrum handlu dalekosiężnego na nabrzeżu rzeki), natężenie ruchu, warunki przestrzenne do wzniesienia domu lub urządzenia warsztatu. Ponadto należy zwrócić uwagę na indywidualne uwarunkowania i preferencje w zakresie waloryzacji przestrzeni wynikające z potrzeb różnych grup zawodowych⁴⁷.

Sumując prezentowane wyżej uwagi, należy podkreślić, że wykorzystanie w badaniach porównawczych potencjału studiów socjotopograficznych pozostaje ciągle aktualnym postulatem. Jego realizacji nie ułatwia zróżnicowanie wykorzystywanych w badaniach źródeł oraz metod łączenia danych historycznych ze źródłami kartograficznymi. Nowe możliwości w zakresie porządkowania danych historycznych, urbanistycznych i kartograficznych, a także tworzenia na ich podstawie map socjotopograficznych daje technologia GIS⁴⁸. Jej szersze wykorzystanie w badaniach historycznych powinna jednak poprzedzić dyskusja nad wypracowaniem wspólnych standardów tworzenia bazy danych historycznych i geodezyjnych⁴⁹.

Bibliografia

- Atlas historyczny miast polskich*. Red. Roman Czaja. T. 1. Prusy Królewskie i Warmia. Wyd. Roman Czaja, Zenon Koziół. Z. 8. Toruń. Oprac. Roman Czaja, Radosław Golba, Cezary Kardasz, Jarosław Kłaczko, Zenon Koziół, Krzysztof Mikulski, Agnieszka Pilarska, Agnieszka Zielińska. Toruń 2019
- Bartoszewicz Agnieszka: *Warta – społeczeństwo miasta w II połowie XV i na początku XVI wieku*. Warszawa 1998
- Barylewska-Szymańska Ewa, Maciakowska Zofia: *Miasto i ludzie u progu nowoczesności. Socjotopografia Gdańska w pierwszej połowie XIX wieku*. Gdańsk 2016
- Bender Georg: *Archivalische Beiträge zur Familien Geschichte des Nikolaus Copernicus*. „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn” 1882, H. 2, S. 81–116
- Buśko Cezary, Piekalski Jerzy: *Die Altstadt von Breslau im 13. bis 15. Jahrhundert*. „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters” 1995/1996, Bd. 23–24, S. 155–181
- Chorowska Małgorzata, Lasota Czesław: *Rekonstrukcja układu działek w blokach przyrynkowych we Wrocławiu*. „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1995, t. 43, nr 3, s. 351–369
- Czacharowski Antoni: *Soziotopographische Probleme der nordeuropäischen Städte im Spätmittelalter am Beispiel der Stadt Toruń*. In: *Beiträge zur Geschichte des Ostseeraumes*. Greifswald 1975, S. 207–214
- Czacharowski Antoni: *Sociotopography of Medieval and late-Medieval towns in the north European zone as exemplified by Toruń*. „Acta Poloniae Historica” 1976, t. 34, s. 121–129
- Czacharowski Antoni: *Zagadnienia socjotopografii późno-średniowiecznego Torunia*. W: *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*. Red. Aleksander Gieysztor, Tadeusz Rosłanowski. Warszawa–Poznań–Toruń 1976, s. 137–146
- Czaja Roman: *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*. Toruń 1992
- Czaja Roman: *Neue Erkenntnisse zur Sozialtopographie der Hansestädte im Ostseeraum*. In: *Vergleichende Ansätze in der hansischen Geschichtsforschung*. Hrsg. Rolf Hammel-Kiesow. Trier 2002, S. 273–284
- Czaja Roman: *Anmerkungen zur Sozialtopographie der Stadt Elbing im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit*. In: *Kulturgeschichte Preußens königlich polnischen Anteils in der Frühen Neuzeit*. Hrsg. Sabine Beckmann, Klaus Garber. Tübingen 2005, S. 75–88
- Czaja Roman: *Die Gestaltung des Stadtraumes das Sozialgefüge mittelalterlicher Städte am Beispiel Polens*. In: *Europäische Städte im Mittelalter*. Hrsg. Ferdinand Oppl, Christoph Sonnlechner. Wien–Bozen 2010, S. 203–216
- Denecke Dietrich: *Die historische Dimension der Sozialtopographie am Beispiel niedersächsischer Städte*. „Berichte zur deutschen Landeskunde” 1980, Bd. 54, S. 211–252
- Denecke Dietrich: *Sozialtopographische und sozialräumliche Gliederung der spätmittelalterlichen Stadt*. Problemstellung, Methoden und Betrachtungsweisen der historischen Wirtschafts- und Sozialgeographie. In: *Über Bürger, Stadt und städtische Literatur im Spätmittelalter*. Hrsg. Josef Fleckenstein, Karl Stackmann. Göttingen 1980, S. 161–202

⁴⁷ Czaja Roman: *Socjotopografia...*, s. 138; Maciakowska Zofia: *Kształtowanie przestrzeni...*, s. 98.

⁴⁸ Próby tworzenia map przedstawiających strukturę zawodową i wzniosłość mieszkańców Torunia zob. *Atlas historyczny miast polskich*. Red. Roman Czaja. T. 1. Prusy Królewskie i Warmia. Z. 8. Toruń. Oprac. Roman Czaja, Radosław Golba, Cezary Kardasz, Jarosław

Kłaczko, Zenon Koziół, Krzysztof Mikulski, Agnieszka Pilarska, Agnieszka Zielińska. Toruń 2019.

⁴⁹ Golba Radosław, Pilarska Agnieszka, Czaja Roman: *The concept of a georeferential spatial database of topographic-historical objects (GSDoT-HO): a case study of the cadastral map of Toruń (Poland)*. „International Journal of Geo-Information” 2023, Vol. 12, No. 2, pp. 1–16.

- Denecke Dietrich: Social status and place of residence in preindustrial German towns: recent studies in social topography. In: *Urban Historical Geography: Recent Progress in Britain and Germany*. Ed. Dietrich Denecke, Gereth Shaw. Cambridge 1988, pp. 125–140
- Denecke Dietrich: Soziale Strukturen im städtischen Raum. Entwicklung und Stand der sozialtopographischen Stadtgeschichtsforschung. In: *Die Sozialstruktur und Sozialtopographie vorindustrieller Städte. Beiträge eines Workshop sam Institut für Geschichte der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg am 27. und 28. Januar 2000*. Hrgs. Matthias Meinhardt, Andreas Ranft. Berlin 2005, S. 123–147
- Fröhlich Karl: *Zur Topographie und Bevölkerungsgeschichte der Stadt Goslar im Mittelalter*. „Hansische Geschichtsblätter” 1920/1921, 23 Jhg., S. 127–173
- Gieysztor Aleksander: Wprowadzenie. W: *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*. Red. Aleksander Gieysztor, Tadeusz Rosłanowski. Warszawa–Poznań–Toruń 1976, s. 7–8
- Głąb Zbigniew: *Socjotopografia Lutomińska (XIII–XVIII w.)*. Łódź 2017
- Golba Radosław, Pilarska Agnieszka, Czaja Roman: *The concept of a georeferential spatial database of topographic-historical objects (GSDoT-HO): a case study of the cadastral map of Toruń (Poland)*. „International Journal of Geo-Information” 2023, Vol. 12, No. 2, pp. 1–16
- Goliński Mateusz: *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia (przestrzeń – podatnicy – rzemiosło)*. Wrocław 1997
- Goliński Mateusz: *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*. Cz. 1. Wrocław 2000; Cz. 2. Wrocław 2003
- Gordziejew Jerzy: *Socjotopografia Grodna w XVIII wieku*. Toruń 2002
- Hammel-Kiesow Rolf: Hauseigentum im spätmittelalterlichen Lübeck. Methoden zur sozial- und wirtschaftsgeschichtlichen Auswertung der Lübecker Oberstadtbuchregesten. In: *Archäologische und schriftliche Quellen zur spätmittelalterlich-neuzeitlichen Geschichte der Hansestadt Lübeck: Materialien und Methoden einer archäologisch-historischen Auswertung*. Hrg. Alfred Falk, Rolf Hammel. Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte, Bd. 10. Bonn 1987, S. 85–300
- Hammel-Kiesow Rolf: Räumliche Entwicklung der Berufstopographie Lübecks bis zum Ende des 14. Jahrhunderts. In: *Lübeckische Geschichte*. Hrg. Antjekathrin Graßmann. Lübeck 1997, S. 50–76
- Isenmann Eberhard: *Die deutsche Stadt im Mittelalter 1150–1550. Stadtgestalt, Recht Verfassung, Stadtrecht, Kirche Gesellschaft, Wirtschaft*. Wien–Köln–Weimar 2012
- Jasiński Tomasz: *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*. Poznań 1982
- Jasiński Tomasz: *Z zagadnień topografii społecznej średniowiecznego Torunia (Część I – Stare Miasto)*. „Zapiski Historyczne” 1983, t. 48, z. 3, s. 5–45
- Karsten Igel: *Zwischen Bürgerhaus und Frauenhaus. Stadtgestalt, Grundbesitz und Sozialstruktur im spätmittelalterlichen Greifswald*. Köln–Weimar–Wien 2010
- Leśniak Franciszek: *Socjotopografia Krosna (1512–1630). Studia i materiały*. Kraków 2005
- Maciakowska Zofia: *Kształtowanie przestrzeni miejskiej Głównego Miasta w Gdańsku do początku XV w.* Gdańsk 2011
- Manikowska Halina: Miasta i mieszczaństwo na ziemiach Polski w średniowieczu – postulaty i perspektywy badawcze. W: *Pytania o średniowiecze. Potrzeby i perspektywy badawcze polskiej mediewistyki*. Wyd. Wojciech Fałkowski. Warszawa 2001, s. 116–117
- Meinhardt Matthias: Auswahlbibliographie zur Sozialstruktur und Sozialtopographie vorindustrieller Städte. In: *Die Sozialstruktur und Sozialtopographie vorindustrieller Städte. Beiträge eines Workshop sam Institut für Geschichte der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg am 27. und 28. Januar 2000*. Hrgs. Matthias Meinhardt, Andreas Ranft. Berlin 2005, S. 287–311
- Mikulski Krzysztof: *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*. Toruń 1992
- Mrozowski Krzysztof: *Przestrzeń i obywatele Starej Warszawy od schyłku XV wieku do 1569 roku*. Warszawa 2020
- Nawrońska Grażyna: *Początki Elbląga w świetle źródeł archeologicznych*. Elbląg 2012
- Paner Henryk: The spatial development of Gdańsk to the beginning of the 14th Century. The origins of the Old and Main Town. In: *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennium*. Ed. Przemysław Urbanczyk. Warszawa 2004, pp. 15–32
- Pieradzka Krystyna: *Garbary przedmieście Krakowa (1363–1587)*. Biblioteka Krakowska, nr 71. Kraków 1931
- Rajman Jerzy: *Kraków – zespół osadniczy, proces lokacji, mieszczanie do roku 1333*. Kraków 2004
- Rosłanowski Tadeusz: Zagadnienia socjotopografii porównawczej na przykładzie miast Europy środkowej. W: *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*. Red. Aleksander Gieysztor, Tadeusz Rosłanowski. Warszawa–Poznań–Toruń 1976, s. 9–33
- Rörig Fritz: *Wirtschaftskräfte im Mittelalter. Abhandlungen zur Stadt- und Hansegeschichte*. Köln–Graz 1959
- Sowina Urszula: *Sieradz. Układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV–XVI w.* Warszawa–Sieradz 1991
- Sowina Urszula: L’espace urbain des villes polonaises au bas moyen âge à la lumière des recherches sociotopographiques. En: *El espacio urbano en la Europa medieval*. Ed. Beatriz Arizaga Bolumburu, Jesús Ángel Solórzano Telechea. Logroño 2006, pp. 345–372
- Superczyński Mateusz: *Versuch einer Rekonstruktion der Soziotopografie des mittelalterlichen Kulm am Beispiel des großen Viertels*. „Biuletyn Polskiej Misji Historycznej” 2021, nr 16, s. 61–90
- Wiesiołowski Jacek: *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*. Warszawa–Poznań 1982 (wyd. 2 Poznań 1997)
- Żurek Dorota: *Przestrzeń i społeczeństwo Chrzanowa średniowiecznego i nowożytnego*. Kraków 2015